

МОДЕРНИЯТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ РОМАН И ПРОБЛЕМЪТ ЗА СЕБЕИДЕНТИФИКАЦИЯТА (ИЗОБРЕТАТЕЛЯТ НА БОРИС ШИВАЧЕВ)

Ванеса Андонова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE MODERN PSYCHOLOGICAL NOVEL AND THE ISSUE OF SELF-IDENTIFICATION (IZOBRETATELYAT¹ BY BORIS SHIVACHEV)

Vanessa Andonova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

In the article, we rely on certain psychoanalytical terms (unconscious mind, homosexuality, bisexuality, self-reflection, negation) to examine how their usage in fiction adds to the understanding of the complexity of the process of the formation of a person's identity. The exposition studies this through the uncertain sexual identity of the main character, the relationship between parents and children, as well as through the narrative form of the novel. The text's main point is that the influence of the psychoanalytical theory, which is found in the novel, is a result of the conscious adherence to said theory. On the one hand, this is what Boris Shivachev's work does – it is modern and psychological, but on the other hand, it allows that the issue of self-identification be examined in light of some of the basic psychoanalytical concepts.

Keywords: Boris Shivachev, Freud, psychological novel, psychoanalysis, self-reflection

Преживяванията на младия български емигрант Иван Бистров в Аржентина, поставени в центъра на сюжета, правят романовия текст част от големия диалог за мястото на българина в света; диалог, периодично подновяван в българската литература. Оттук до голяма степен произтичат и социалността, и космополитността на романа – характеристики, които сам Шивачев посочва в предговора на творбата си. Всички тези неща в контекста на културата ни са неизменно свързани с процеса по установяване и изграждане на

¹ *The Inventor* (англ.).

(национална) идентичност. Виолета Русева мисли конструирането на националната идентичност като „процедура, дефинираща своето в другостта“ (Русева/Ruseva 2003). Това е и интерпретативната оптика, през която Алберт Бенбасат избира да чете романа в своята статия, посветена на него (Бенбасат/Benbasat 1996).

Настоящото изложение обаче оставя встрани тази тема, за да фокусира вниманието си върху друго определение на романа, също намиращо се в предговора – *роман на психоанализа и извратено полово чувство*. Нашата цел е да видим как „Изобретателят“², разработвайки някои от основните положения на психоаналитичната теория и методология – несъзнаваното, хомосексуалността, бисексуалността, саморефлексията – представя един нов поглед към проблема за себеидентификацията на Аз-а. А задачите ни се състоят в проследяването на начините, по които саморазпознаването на разколебания герой с модерно съзнание бива тематизирано почти изцяло през призмата на (пан)сексуалното влечение. Подобна интерпретация, освен особено актуална, е и нова както за българския роман, така и за българската литература въобще.

При анализирането на проблема за себеидентификацията ще послужи формулировката, която Бойко Пенчев предлага в „Българският модернизъм: Моделирането на Аз-а“ (Пенчев/Penchev 2003): „Идентичността“ тук ще бъде използвана като понятие, обемащо процеса на отъждествяване или разтъждествяване със социално произведените и укрепени образи и модели, чрез които мислим себе си“ (Пенчев/Penchev 2003: 11). Настоящият доклад ще постави акцент върху родителите като (първите) такива фигури в живота на детето, които създават модели на саморазпознаването у него. Той няма да се спре подробно върху връзката на главния герой с неговите биологични родители, а на връзката му с техните заместители в Буенос Айрес – изобретателя дон Рикардо Перес и неговата съпруга доня Пепа Перес.

Подобно на писателя Кирил Христов, който се занимава с неудобните въпроси на сексуалността, Борис Шивачев обвинява своите бъдещи критици в непреодолима предразсъдъчност и ли-

² Пълното заглавие на романа е „Изобретателят. Бележки на Иван Бистров“ (Шивачев/Shivachev 1931).

цемерие. И в двата случая укорът произтича от позицията, която българското общество заема по отношение на въпроса за сексуалността и нагоните. Според двамата творци българската литературна критика поради своето двуличие гледа на сексуално освободения човек като на деградирал. К. Христов защитава емоционално тази теза в първия си роман „Тъмни зори“ (1920). Четиринайсет години по-късно от страниците на „Философски преглед“ Стефан Гидиков представя по-прецизна и съдържана в своята патетика аргументация на същата теза. Изходната идея в статията му, озаглавена „Половата свитост на българина като основа за неговия характер“, е половостта, т.е. начинът, по който субект или множество субекти реагират на сексуалните си влечения. Освен че проблемът е поставен във фройдишки контекст, в синхрон с времето, заключенията биват генерализирани в една обща характерология на българина. Многократно е подчертано, че „българинът изобщо е полово свит“. За него „половостта [...] е по-скоро остър физиологичен копнеж, който обаче е потиснат и свит, и всички негови прояви носят отпечатък на съдържаност, скритост и стеснителност“ (Гидиков/Gidikov 1934: 124). Всичко това на свой ред захранва носителя си със завист и отмъстителност към чуждите успехи. Гидиков обвинява българския народ в липса на желание да се освободи от оковите на унаследената предубеденост относно пола и сексуалността.

Опит да се даде алтернатива на изградения от Гидиков образ на полово свития българин, е изборът на Кирил Христов да създаде герои, които пък се отдават на полови си нагон. В Кирил-Христовите романи се разгръща и доказва тезата, че у нас има хора, които страдат от последиците на обществените предразсъждения – както Асен Господинов от „Тъмни зори“, но има и други, които без свян превръщат секса в самоцел, какъвто пък е случаят с героите на „Бездна“ или „Бели дяволи“.

Борис Шивачев, от своя страна, избира да поеме по различен път. Неговият герой е еманация на *половата свитост* на българина и на неговата девственост – и метафорична, и буквална. Ако вземем предвид мнението на Гидиков, според когото „За да се види до каква степен българинът е още първобитен в полово отношение и че е издатък на една сравнително девствена раса, наб-

людавайте само колко момчешки, плахо и несръчно се проявява в дамско общество“ (пак там: 124), ще видим, че то се отнася в пълна степен и до българския младеж, живеещ в Буенос Айрес. Благодарение на своите благодетели Иван Бистров попада няколко пъти в публични домове и барове, където може за пръв път да види жената в ролята ѝ на съблазнителка. В този смисъл е съвсем естествено, че на такова място е засвидетелствано и първото разколебаване на идентификационния модел на героя: „Трябва да призная, че не съм такъв по природа и че нея вечер за пръв и последен път [...] аз лакейничех. Подобно на жена, която се отдава на старец милионер за бисерно колие... Подобно на жена ...“ (Шивачев/Shivachev 1931: 19). Още тук в началните страници на романа ни е даден знак, че половото самосъзнание на младежа не е фиксирано в някакво положение, а е по-скоро флуидно. Скоро след това, когато Иван е вече насаме в хотелската стая със своя първи благодетел, за малко „да стори най-страшното“, както сам се изразява: „Да играя ролята на мъж спрямо друг мъж! Не, това беше отвратително – мисли си Иван и продължава. – В първите моменти любопитството, адското любопитство, което ме беше обвзело, като че ли унищожаваше всяка съпротива. Но полът взе връх“ (пак там: 24). За да може да реагира правилно според патриархалните норми, в които е бил възпитаван от родителите си, героят се фокусира тъкмо върху пола. За него полът е сигурен спасителен механизъм, от който може да се възползва само и само за да намери изход от положението, в което се намира. Но героят едновременно изпитва и страх, и любопитство към това, което, стига да поиска, би могло да се случи. Така се задава основният конфликт в творбата: разколебаната сексуална идентичност на героя, която в художествения свят на Шивачев се припокрива изобщо с проблема за идентичността.

Детските години не са част от романовия сюжет, той проследява по-късен етап от живота на Иван – време, в което вече е младеж и се е отделил от своите родители като емигрант в далечна и екзотична държава. В романа съдим за родителите му само чрез мислите, които спхождат главния герой, и писмата, които той праща до България. Става ясно, че за него е невъзможен вариантът, в който споделя със своите близки защо вторият му бла-

годетел фаворизира него, а не някой друг от работниците: „Нали моите родители са щастливи. Нима ще трябва да ги разочаровам? [...] Колкото за тъмните ъгли на моята душа, за странните отношения помежду ни, за знойната мъка и за сълзите – защо да им пиша? Те няма да разберат нищо. Та кой би могъл да разбере истинската трагедия? Даже самият аз, моето лично „аз“ не може да схване всичко онова, което се таи в мен“ (пак там: 104). Цитатът обобщава трагедията на самотния и неразбран модерен човек от началото на ХХ век. Дори родителите вече не са пристан за душата. Те не разбират сложността на всичко онова, което се случва в интимния свят на тяхното дете. Усещането за безутешна самота се рамкира и от способността на Аз-а да вижда и да разгадава тайните на вътрешния си свят: „Има неща и факти, в дълбочината на душата, за които нашето „аз“ не знае нищо положително. Те само се чувствуват. Те приличат на скрити пружини, които тласкат човека към действия, лишени от всякакъв разум и логика. Но това е тъй за тези, – бърза да се разграничи героят – които виждат повърхността на нещата. А за безпощадния анализатор всяко действие има своята причина...“ (пак там: 171). Психоаналитичните трудове определят саморефлексията като една от основните функции на Свръх-Аз-а, който пък възплъщава родителското влияние. В този смислов контекст съзнателният избор на героя да води дневник следва да се тълкува като следствие от решението му да се самоанализира: „За нашите отношения с изобретателя не мога да говоря на никого. А чувствавам нужда да се изкажа. Най-добре ще бъде да водя дневник. Може би, така ще си изясня много работи“ (пак там: 53). Виждаме, че избраната повествователна форма на дневника подпомага процеса на себеидентификация.

Ако насочим своите аналитични наблюдения от общото към частното, можем да видим, че „с имитацията на документалната дневникова форма в българската литература се възцарява една крехка жанрова традиция, центрирана към субекта, доколкото вегетира върху подмяната на авторството с възпроизвеждането на автентично чуждо писмо, а на литературния разказ – с нелитературен дневник“ (Горчева/Gorcheva 2005, [http](http://)). Тук се крие и възможното обяснение на въпроса защо дневниковият наративен модел

бива експлоатиран от различни автори, които създават модерна психологическа белетристика („Зара“ на Евгения Димитрова, „Кървави петна“ на Владимир Мусаков, „Мъничък свят. Бележки на един разлюбен“ на Георги Райчев)³. Според Мая Горчева „Всъщност имитацията на дневник се оказва възможност [...] за свеждане на обективното описание на социални реалности и на общността до субективни пориви и за фрагментаризиране на обективната събитийност [...]“ (Горчева/Gorcheva, цит. съч.). Но в конкретиката на „Изобретателят“ изобщо не е важна обективната събитийност или самото събитие; в този смисъл дневникът на Иван не е просто разказ за случки, той представлява аналитичното им осмисляне, една отложена във времето рефлексия върху тях.

Изглежда, че Иван невинаги може да се довери на паметта като извор на информация: „А кой знае, може би, аз съм го душил и той едва се е изтръгнал от моите железни пръсти“ (Шивачев/Shivachev 1931: 27). С подобни усъмнявания в реалността и риторични въпроси от типа на „кой знае“ творбата се вписва в по-голямата тема за несъвпадението между вътрешната – психическа реалност, и външната – физическа реалност. От Айнщайн нататък се разкрива, че времето не е физична константа. Според неговата теория то не съществува самостоятелно и не е абсолютно. Не без влиянието и на философските концептуализации на Бергсон тази идея бива реализирана художествено-естетически най-вече през способността на човека да възприема времето и да го подрежда. Времето е винаги субективно⁴, затова и за героя няма значение как тече то извън неговата представа, защото той знае, че „дължината на времето е обратно пропорционална на нашите желаниа“ (пак там: 15).

При анализа на отношенията родители – деца се вижда, че романът на Шивачев предлага една по-усложнена тяхна експли-

³ Настоящото изложение не твърди, че романът, написан под формата на дневник, изчерпва възможностите на модерната психологическа белетристика; той е само едно от нейните лица.

⁴ Любопитно е впрочем, че според Фройд с раждането и укрепването на инстанцията на Свръх- Аз-а се ражда и нашата способност да схващаме времето и да подреждаме събитията по темпорален признак (вж. във Фройд/Froid 2014a).

кация – ситуацията на идентификация е удвоена: от едната страна са биологичните родители на Иван Бистров, а от другата са техните заместители – дон Рикардо и доня Пепа. Текстът не ни позволява да се усъмним в това внушение, след като още в началото Иван ясно заявява, че би желал да има дон Рикардо за свой баща. Той бърза да сподели на изобретателя своето желание, а благодетелят му го приема с радост. Съвсем ясно са представени и регламентирани отношенията помежду им. Иван ще си въобразява, че грижите и нежността на втория му благодетел са израз на бащинска любов и внимание: „Изобретателят, промушил ръка зад врата ми, погали бузата и ухото ми. **Не беше ли тази милувка бащинска? Нали го бях нарекъл „татко“?**“ (подч. е мое – В. А.) (пак там: 52). А дон Рикардо Перес съвсем открито ще приеме и защитава ролята си, като дори ще дискредитира биологичния баща на героя, изобличавайки го като „търтей“. Едва по-нататък Иван си позволява да мисли, че съветите на изобретателя по отношение на жените не са съвсем невинни: „Това не са думи на един баща, който чете морал на своя син. Тук има нещо друго. Отражение на болна психика...“ (пак там: 128). Оттук започва и съвсем явното изобличение на изобретателя като възплъщение на сладострастието и порока – все белези, обратни на архетипния образ на бащата.

Доня Пепа – потисната и пренебрегната от съпруга си млада жена – заемайки ролята на майка в игрите на съзнанието на Иван, става поредната репрезентация на сложността на идентификационното му саморазпознаване: „Защото аз я обичам, като майка – признава Хуан⁵. – И храня такова уважение към нея!... А все пак, моята мисъл, прилична на влечуго с отвратителни пипала, лази по снагата ѝ. Разголва я, за да се наслади от нейната мраморна плът“ (пак там: 166). Онова, което свързва доня Пепа и Иван, е надменното, авторитарно и безкрайно властническо отношение на изобретателя и към двамата. С установяването на приятелската връзка между Пепа и Иван, той започва да се държи все по-враждебно към своя доскорошен баща, но едновременно с това у

⁵ В Аржентина към Иван се обръщат с Хуан.

него се увеличава чувството на любопитство към душата му и скритите в нея тайни. Обяснение на привидно противоречивото поведение на младия българин се открива в едно от фундаменталните за психоанализата положения, а именно: „[...] самият Едипов комплекс при **момчето има двойствена природа, активна и пасивна**, в съответствие с бисексуалната конституция. Момчето иска в същото време да замести и майката като любовен обект на бащата, което ние наричаме женствена нагласа“ (подч. е мое – бел. авт.) (Фройд/Froid 2015: 240). За Фройд бисексуалността е универсална (Flanders, Ladame, Carlsberg et al./Фландърс, Ладаме, Карлсберг и кол. 2016), от нея се ражда и формира сексуалната идентичност изобщо – дали хомосексуална, или хетеросексуална. Според това положение няма нищо странно в Ивановото чувство на влечение както към жени, така и към мъже – макар и второто да е старателно удържано в границите на несъзнаваното. Маската пада частично, когато дон Рикардо си намира нов чертожник: „Аз виждам изобретателя и новия чертожник Мигел. Те са в Plaza Hotel, или, може би, в някое separ . Дон Рикардо е тъй любезен. Той му обещава планини от злато. Обхваща ме ревност! Защо? Не, това не е ревност. То е по-скоро страх, че ще бъда отритнат, преди да съм разчовъркал гнойната рана [...]“ (Шивачев/Shivachev 1931: 171 – 172). Отрицанието като защитен психологически механизъм изкарва наяве част от съдържанието на изтласкваното, но според Фройд това „[...] не означава приемане на изтласканото съдържание“ (Фройд/Froid 2014b: 270), т.е. то се открива за нас, но за героя остава неясно: „Отричането – казва Фройд – е интелектуалният заместител на изтласкваното, неговото „Не“ е марката на изтласкваното, сертификат за произход, както например „Made in Germany“ (пак там: 270).

И ако се върнем на активната и пасивната природа у човека, ще видим, че съвсем естествено Фройд приписва едната на мъжкия пол, а другата – на женския. В унисон с културните стереотипи на времето по подобен начин избира да подходи и Шивачев. Отношенията на дон Рикардо с Иван се характеризират с едно пасивно и въздържано поведение; с доня Пепа – напротив, виждаме една далеч по-активна личност – смела и независима. Пресечна точка на неговото държание и към единия, и към другия е липсата на сексу-

ална инициатива. Спрямо изобретателя това е съзнателно избран подход – макар и младежът да не отхвърля открито ласките му, той никога не им отвръща. Спрямо доня Пепа не му стига решителност, „[...] въпреки успеха си сред жените, той пак се усеща в слаба позиция – бои се от сексуален контакт с тях“ (Бенбасат/Venbasat 1996: 90). Той, излязъл от инфантилната си фаза, продължава да се колебае между идентификацията с бащата (мъжа) и тази с майката (жената). Тази неустановеност не му позволява дори и да опита да задоволи нагона си. Това посочва една сериозна ментална дисфункция у героя, който, не можейки да реализира либидния си потенциал, всъщност не успява и да се осъществи като завършена личност. Накрая той намира заместител на своя копнеж, като решава да заживее отшелнически в горите на Чако, далеч от разяждащата душата цивилизация. Там и намира смъртта си. Тя е естественият резултат на вътрешния конфликт на Аз-а, който, изглежда, не може да бъде решен така лесно.

И в двата завършека на художествения текст: този, който предлага дневникът, и този, който предлага епиглотът, фигурата на родителя заема ключово място. Последните думи на Иван са: „Те са тъй добри и тъй почитени. Аз ги обичам и те ме обичат, но въпреки това не се разбираме. Да, ние не се разбираме. Ето великата трагедия на семейството. Бащите и децата не се разбират! [...] Но какво да правя? Нима ще трябва да пожертвувам моята личност, за да им докажа, че ги обичам. Не, това е невъзможно. То е извън моите сили... *Alea jacta est...*“ (Шивачев/Shivachev 1931: 232). Въведена по този начин, класическата тема за „бащите“ и „децата“ излиза извън границите на националното измерение, в което обикновено българската литература от периода я интерпретира. Художествената творба я включва в един по-широк контекст, показва нейната универсалност. А това препотвърждава и заявката на Шивачев, че това ще бъде „Може би първият космополитен роман в българската литература“ (пак там: 3).

От всичко казано дотук могат да се направят няколко важни извода. Романът е наистина модерен и психологически, защото разработва теми табу за българската литература от този период – като бисексуалността и хомосексуалността. И тук не се визира класическият дифузен психологизъм, който е вътрешно

присъщ на романовия жанр – ясно е, че не съществува роман без психология на героя. Онова, което се има предвид в настоящата разработка, е умишленото следване на модерните европейски теории и практики, каквато е фройдистката например, и превръщането им в интерпретативен свод. С това е обвързано и поставянето на субекта и неговото идентичностно разпознаване в центъра на творбата, за да бъде показано колко всъщност е сложен човекът. Въпросът е разработен антиесенциалистски, тъй като идентичността не е иманентно присъща на човека, а е в постоянен процес на изграждане. Голямото откритие, до което психоанализата достига, е, че „[...] нашето Аз не е господар дори в собствения си дом...” (Фройд/Froid 2013: 212), затова и домът на човека, неговата душа и психология, се превръщат в извор на естетически потенциал в годините от началото на ХХ век.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бенбасат/Benbasat 1996:** Бенбасат, А. Да обладаеш света или той да те обладае. // *Между забравата и преоценката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, 84 – 92. [Benbasat, A. *Da obladaesh sveta ili toi da te obladae*. // *Mezhdju zabravata i preotsenkata*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1996, 84 – 92.]
- Гидиков/Gidikov 1934:** Гидиков, С. Половата свитост на българина като основа на неговия характер. // *Философски преглед*, 1934, кн. 2, 123 – 132. [Gidikov, S. *Polovata svitost na balgarina kato osnova na negoviya harakter*. // *Filosofski pregled*, 1934, кн. 2, 123 – 132.]
- Горчева/Gorcheva 2005, http:** Горчева, М. Романът дневник и мимикриите на авторството. // *Литературен клуб*, 23.01.2005. <<https://litclub.bg/library/kritika/maya/dnevnik.html>>, 08 януари 2021. [Gorcheva, M. *Romanat dnevnik i mimikriite na avtorstvoto*. // *Literaturen klub*, 23.01.2005 <<https://litclub.bg/library/kritika/maya/dnevnik.html>>, 08 January 2021.]
- Пенчев/Penchev 2003:** Пенчев, Б. *Българският модернизъм: моделирането на Аз-а*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. [Penchev, B. *Balgarskiyat modernizam: modeliraneto na Az-a*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2003.]
- Русева/Ruseva 2003:** Русева, В. Конструираната идентичност. // *Литернет*, 07.05.2003. <<https://litenet.bg/publish2/vruseva/identichnost.htm#3a>>, 07 януари 2021. [Ruseva, V. *Konstruiranata identichnost*. //

LiterNet, 07.05.2003. <<https://litenet.bg/publish2/vruseva/identichnost.htm#3a>>, 07 January 2021.]

Flanders, Ladame, Carslberg et al./Фландърс, Ладаме, Карлсберг 2016 и кол.: Flanders S., F. Ladame, A. Carslberg, P. Heymanns, D. Naziri, D. Panitz. On the subject of homosexuality: What Freud said. // *The International Journal of Psychoanalysis*, 2016, Vol. 97, Issue 3, 933 – 950.

Фройд/Froid 2013: Фройд, З. *Лекции за въведение в психоанализата*. София: Колибри, 2013, 40 – 64. [Froid, Z. *Lektsii za vavedenie v psihoanalizata*. Sofia: Kolibri, 2013, 40 – 64.]

Фройд/Froid 2014 а: Фройд, З. Въвеждане на нарцисизма. // *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014, 40 – 64. [Froid, Z. *Vavezhdane na nartsisizma*. // *Psihologiya na nesaznavanoto*. Sofia: Kolibri, 2014, 40 – 64.]

Фройд/Froid 2014 б: Фройд, З. Отрицанието. // *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014, 269 – 272. [Froid, Z. *Otritsaniето*. // *Psihologiya na nesaznavanoto*. Sofia: Kolibri, 2014, 269 – 272.]

Фройд/Froid 2015: Фройд, З. Някои психични последствия от анатомичната разлика между половете. // *Психология на сексуалността*. София: Колибри, 2015, 238 – 249. [Froid, Z. *Nyakoi psihichni posledstviya ot anatomichnata razlika mezhdru polovete*. // *Psihologiya na seksualnostta*. Sofia: Kolibri, 2015, 238 – 249.]

Шивачев/Shivachev 1931: Шивачев, Б. *Изобретателят. Бележки на Иван Бистров*. София: Т. Цоневски, 1931. [Shivachev, B. *Izobretatelyat. Belezhki na Ivan Bistrov*. Sofia: T. Tsonevski, 1931.]